

ФОНД НАЧЕЛСТВА ОКРУГА ЈАГОДИНСКОГ

Начелство округа јагодинског је један од значајнијих фондова Архива Србије за проучавање прошлости Јагодине и Поморавља у 19. веку. Архивска грађа Начелства округа јагодинског, која обухвата период од 1839. до 1889. године, пренета је из некадашње учитељске школе у Јагодини и похрањена у депоима Архива Србије 1904. године. С обзиром да наведени фонд није дуго година коришћен и да немамо података о његовој ранијој употреби, а имајући у виду значај архивске грађе за историју Јагодине, сматрали смо да би смо у Архиву Јагодине додатним ангажовањем оживели прошлост нашег града. Захваљујући разумевању колега из Архива Србије отпочели смо још крајем 1993. године са сукцесивним преузимањем архивске грађе Фонда начелства на обраду и микрофилмовање.¹

Преузета архивска грађа Начелства била је регистратурски сређена, обележена по годиштима и смештена у фасцикле по регистарском броју. У Архиву Јагодине је обављена допуна сређивања унутар предмета по деловодном броју и хронолошки, уз пагинацију и сигнирање. Књиге за овај фонд недостају, или су фрагментарне, па је процес сређивања и обраде знатно отежан. Нарочито је било отежано сређивање архивске грађе за годишта 1839. и 1840. пошто недостаје фасцикулација, па смо наведену документацију средили спајањем аката у предмете исте садржине или проблематике, уз предходно израђене регесте. Од 1841. године архивска грађа има деловодне, односно регистарске бројеве и успостављену фасцикулацију у регистратури, па смо поштовали принцип провинијенције приликом сређивања и обраде.²

У погледу обраде желели смо да дамо што потпунији преглед садржине Фонда и прибегли смо попису предмета, иако је за овакве фондове уобичајна израда сумарног инвентара као информативног средства. Чини нам се да је попис пред-

¹ Аутор се најтоплије захваљује архивском саветнику Љубодрагу Поповићу на корисним саветима и инструкцијама приликом обраде Фонда. Такође, Поповићев чланак о Фонду Начелства округа јагодинског у Архивском прегледу, био нам је полазиште за наш рад, вид. Љ. Поповић, Фонд Начелства округа јагодинског, Архивски преглед 1-2, Београд 1967.

² Попечитељство внутрених дела се нарочито старало о уређењу канцеларија окружних начелстава, о чему сведочи и предлог упућен Совету о постављењу лица које ће обавити сређивање архиве при начелствима (АС, Совет, 1844, 664). Тако је по одобрењу Совета наведено попечитељство, августа 1845. године, послало свог протоколисту Гаврила Перишића да уреди архиву Начелства увођењем предмета у регистре и слагањем у фасцикле. Перишић је обавио посао у току августа средивши акта Начелства за годишта 1841-1844. (вид. АС, НОЈ, Ф V, р-100/845). Поред уређења архиве и успостављања фасцикулације, од 1852. године извршена је измена у вођењу канцеларијског пословања при Начелству укидањем деловодних протокола и увођењем регистара у новој форми за евидентирање аката Начелства. Успостављена фасцикулација и деловодство су нам омогућили апсолутно поштовање принципа провинијенције приликом сређивања и обраде (вид. АС, НОЈ, Ф XI, р-69/851)

мета најадекватније информативно средство, имајући у виду недостатак књига и значај Фонда за проучавање не само политичких догађаја, већ и привредних, културних, здравствених и просветних прилика на подручју Јагодинског округа у 19. веку. Фонд чини значајнијим и чињеница, да увидом у архивску грађу, можемо установити начин и принцип функционисања локалне власти у односу на централну државну управу Србије XIX века. На тај начин, Фонд начелства округа јагодинског има и општи, поред локалног значаја за истраживаче српске прошлости. Попис предмета биће потпун уз аналитичку припрему и обраду именског и географског регистра.

Поред сређивања и обраде фонд Начелства се и микрофилмује, чиме се обезбеђује трајна физичка заштита и ефикаснија употреба архивске грађе.

Архивска грађа

Начелство округа јагодинског је установљено на основу Устава од 1838. године и започело је са радом постављењем окружног начелника Указом 25. фебруара 1839. године. Доношењем *Устројенија окружни начелничества и Главне дужности срески начелника* 12. јуна 1839. године и *Следујућих Наставленија* 14. јула исте године, дефинисане су надлежности окружних начелстава и дужности њихових чиновника, окружних и среских начелника.³

Начелство округа јагодинског је обухватало најпре два, а од 1859. године три среза и покривало је територију Левча и Темнића. Најпре су установљени Левачки срез са седиштем у Рековцу и Темнићи са седиштем у Варварину, а затим и Белички са седиштем у Јагодини.⁴

Начелство је директно било одговорно централној управи. Окружни начелник је извршавао налоге централне власти, првенствено Попечитељства внатрених дела (дужности полиције, организовања и спровођења карантина, старње о пошти, грађење и одржавање путева и мостова, војни послови и др.), као и налоге Попечитељства правосуђа и просвештенија (истражне радње, испити над оптуженима, доставе судских позива и др.), Попечитељства финансија (разрезивање и прикупљање данка, старање о државним добрима, шумама и рудницима и сл.) и Попечитељства иностраних дела (издавање пасоша). Све послове у начелству начелник је обављао преко помоћника, писара, казначеја и среских начелника. Кореспонденцијом ових нивоа власти и управе, у форми предписанија, одношенија, известија или рапорта, циркулара и расписа настала је богата архивска грађа

Начелство је имало више одељења према надлежностима. Најважније је било полицајно одељење, на коме се заснивао рад и функционисање Начелства. Ширењем надлежности оснивају се казначејство, грађевинско, санитетско, извршно-судско и војно одељење.

³ Зборник закона у уредаба, I, 78-83, вид. Љ. Поповић, Фонд Начелства округа јагодинског 1839-1889, Архивски преглед 1-2, Београд 1967.

⁴ Љ. Поповић, исто

Најбројнија су акта и предмети полицајног одељења, што је и разумљиво с обзиром да је полицајска функција основна функција начелства. Полицајно одељење је у почетку обављало и послове других одељења, нарочито казначејства и грађевинског одељења. Како се делокруг рада овог одељења ширио, указала се потреба и за оснивањем других одељења. Увидом у архивску грађу полцајног одељења можемо установити који су послови обављани у овом одељењу, које су биле надлежности начелства и са којим органима је вођена преписка. Први послови које је ово одељење обављало били су издавање путних и трговачких пасоша и дозвола за сечу јапије. Касније су ови послови пренети на среске начелнике, односно Примирителни суд јагодинске вароши.

У Начелству су се бележили сви важнији догађаји у Округу и у форми редовних петнаестодневних и месечних извештаја слали Попечитељству внутрених дела.⁵ Тако су срески начелници и Примирителни суд јагодинске вароши слали седмодневне извештаје о стању у срезовима, односно јагодинској вароши окружном начелнику, а окружни начелник је састављао петнаестодневне и месечне извештаје Попечитељству внутрених дела. Ови извештаји представљају веома важан извор за проучавање не само политичких већ и привредних прилика у Округу. Поред редовних извештаја, у архивској грађи се могу наћи и извештаји начелника о ванредним догађајима, као и тромесечни извештаји са списковима преступника.

Начелство је спроводило и потраге за мангуп стоком, одбеглим апсеницима, низамима, лицима која су путовала без пасоша, хајдуцима и сл. Такође, при полицајном одељењу су обнародоване и спровођење лицитације имања презадужених, као и лицитације закупа Правитељствених скела, мензулана, касапница, ливада и слично. Полицајно одељење се старало о спровођењу турских и иностраних званичника кроз Округ, организовало дочек и боравак за српске државнике, представнике цркве и друго. У овом одељењу су обављани и војни послови и кореспонденција са Главним военим Штабом у Крагујевцу - регрутација новоописаних војника, попис одслужених солдата, потраге за одбеглим регрутима, набавке огрева, хране и коња за потребе војске и друго. Од 1864. године на основу Закона о устройству војске, при сваком начелству је основано војно одељење, па су наведени послови обављани у новооснованом одељењу.

Начелство се старало и о спровођењу и обнародовању устава, устройенија, указа, кнежевских прокламација и наредаба, као и турских фермана, затим расписа, упутстава и циркулара. Такође, преко среских начелника обнародовани су и панађури у Србији и све потраге, лицитације и посете званичника. Наведени послови су обављани уз кореспонденцију са попечитељствима, другим окружним начелствима, среким начелницима и Примирителним судом.

Значајан обим архивске грађе Начелства чине акта која су настала препишом са Судом окружја јагодинског и односе се на извршења и доставе пресуда, стављање секвестра, пописе имања презадужених, позиве на суд, спровођење парничара и утужених, обављање истражних радњи у споровима између лица, села, братсва појединих манастира око поседа и имовине (синора, крчевина, браника, испаше, бесправне сече шуме, накнаде штете и дуга...), и друго. У периоду од фебруа-

⁵ АС, НОЈ, Ф VII, р-49/841, Упутство Попечитељства внутрени дела о класификацији извештаја, вид. Љ.Поповић, исто

ра 1860. до јуна 1861. године наведене послове судских извршења и наплате такси преузео је судски извршитељ, при судско-извршном одељењу. Извршитељи су били најпре под надзором Попечитељства правде, а од јуна 1861. године бивају потчињени Попечитељству внутрених дела са посебним деловодством. Већ новембра 1861. године звање судског извршитеља је укинута, а његови послови поново припојени полицијској власти.

Начелство се старало и о одржавању јавног реда и мира.⁶ У погледу ових послова веома је значајна архивска грађа која се односи на буне и завере против власти⁷, појаве пашквила и сл. Нарочито су значајни предмети о салушањима, ислеђењима, испитима сведока, протоколи полицијских преступника и иследни протоколи.

За проучавање привредне историје значајна је и архивска грађа која се односи на општинские кошеве и жиропаћу, еснафско уређење, отварање и рад стакларе Аврама Петронијевића, гајење свилене бубе и друго.

Такође издвојили би смо архивску грађу која је настала из преписке са Попечитељством правосуђа и просвештенија, а која се односи на црквене послове у Округу (богослужење, велики пост и сл.), пријем и спровођење црквених великодостојника, попис црквених имања и друго. Велики број предмета односи се и на рад школа у Округу, као што су пописи учитеља, извештаји о спровођењу упутстава о учбеницима и настави, о полагању школских испита и почетку школске године, о владању учитеља, обележавању Светосавске свечаности, о оснивању и раду Школског фонда и слично.

Из архивске грађе полицајног одељења, обимом и значајем издвајају се и предмети који се односе на избор депутата за народне скупштине.⁸

Послове финансијске природе у Начелству је обављао казначеј, најпре у оквиру полицајног одељења, а од 1844. године у посебном одељењу по налогу Попечитељства финансија⁹. Казначеј је водио посебан протокол, где је заводио сва новчана примања и давања, узимао квите и старао се о свим документима новчане природе. Од новембра 1845. године прописано је ново књиговодство при касама окружних начелстава, по коме је казначеј водио три књиге: дневник касе, партијалник и аманетник.¹⁰ Сви приходи у Начелству ишли су преко окружног казначеја од наплате судских такси, интабулација и облигација, лицитација, аренде, издавања трговачких и шумских објавленија и пасоша, па је на тај начин казначејство и преузело наведене послове од полицајног одељења. Такође, казначејство је водило платне спискове окружних и среских службеника, вршило исплату примања и наплату за школски и удовички фонд. На основу наведених послова, архивску грађу казначејства чине: платни спискови, изводи рачуна, квите, сва документа везана за на-

⁶ АС, НОЈ, Ф VII, р-9/848

⁷ М. Јовановић, Одјек обреновићевских завера у јагодинском округу. Поглед на значај фонда НОЈ-а, Зборник радова поводом стогодишњице Архива Србије, Београд 1999.

⁸ АС, НОЈ, Ф V, р-100/848, Предмет о избору депутата и *народним прошенијима* за Петровску скупштину

⁹ Током 1843. године је отпочела, а довршена средином 1844. године, реформа у финансијској управи установљењем Главне контроле у саставу Совета, па је и издвајање казначејства из полицијског одељења део наведених промена, вид. Зборник закона и уредаба, II, 225, 304

¹⁰ Зборник закона и уредаба, III, 67

плату данка и документа која се односе на новчане трансакције за зидања окружних здања, изградњу мостова, мензулана, односно за све грађевинске радове у режији Правитељства. Новац се чувао у гвозденој каси, која је имала два кључа, један код казначеја, а други код начелника.¹¹

Грађевинско одељење при Начелству је обављало све послове везане за изградњу који су обављани на правитељственом имању: зидање и поправка окружних здања, изградња мостова и поправка и премер путева и сокака, зидање правитељствених мензулана, реновирање манастира и цркава итд. Овим пословима је руководио правитељствени инжењер. У погледу архивске грађе ово одељења није нам оставило велики број докумената. Углавном се документа односе на изградњу “правитељствених кућа”¹², поправку зграде Окружног начелства¹³, поправку моста на Белици на друму за Крагујевац¹⁴, изградњу мензулане¹⁵, изградњу моста на Морави код Ћуприје¹⁶ итд. Међу предметима грађевинске струке, налазе се и акта која се односе на поправку Цариградског друма између Багрдана и Ћуприје¹⁷.

Архивска грађа санитетског одељења је нарочито значајна за проучавање здравствених прилика и здравствене културе у Округу. Јагодинско начелство је једно од првих начелстава које је добило окружног физикуса – Карла Белонија августа 1839. године.¹⁸ Делокруг рада и надлежност физикуса је прописана Наставленијима за окружне лекаре и физикусе септембра 1839. године.¹⁹ Окружни физикус се старао о здрављу народа лечењем и издавањем лекова, визитирањем регрута, калемљењем против богиња и слично. Такође, у време великих епидемија организује карантин и спроводи мере за спречавање ширења заразе.²⁰ Физикус је прегледао болесну и заражену стоку и спроводио мере за спречавање епидемија сточних болести.²¹ Подносио је петнаестодневне санитетске извештаје Начелству о здравственим приликама у Округу и о мерама за заштиту здравственог стања. Архивска грађа овог

¹¹ АС,НОЈ,Ф VIII, р-1/842 Попечитељство финансија шаље Начелству гвоздену касу за држање новца.

¹² АС, НОЈ, Ф IV, р-47/839

¹³ АС, НОЈ, Ф V, р-75/843

¹⁴ АС,НОЈ, Ф IV, р-29/840

¹⁵ АС,НОЈ, Ф V, р-90/840

¹⁶ Предмети који се односе на изградњу моста на Морави код Ћуприје обилују архивском грађом и појединостима у погледу набавке материјала, организације посла, принудног рада робижаша и апсеника и сл. У мањем обиму су међу овим актима и акта грађевинског одељења. О значају овог градитељског подухвата говори нам и чињеница да је за главног надзорника изградње моста на Морави именован члан Совјета Милосав Здравковић (вид. АС,НОЈ,Ф IV,р-64/841). Изградња моста је отпочела још 1839. године, али због финансијских, техничких и на крају политичких проблема послови су трајали до 1843. године. Изградњом моста на Морави бавио се и кнез Александар Карађорђевић, који је обиласком Јагодине и градитеља овог моста, потврдио значај наведеног градитељског подухвата (вид. АС,НОЈ,Ф I,р-38/843). О изградњи моста на Морави видети АС, НОЈ, Ф I, р-17/839; АС,НОЈ,Ф V, р-1/841; АС,НОЈ,Ф I,р-21/842

¹⁷ Попечитељство унутрених дела шаље правитељственог инжењера Јована Неволу, са предлогом да се исправи и измени траса Цариградског друма од Багрдана до Ћуприје. Овим подухватом требало је премостити баре између Јагодине и Ћуприје изградњом пет мостова. АС, НОЈ, Ф VI, р-72/846

¹⁸ Видети Д. Танић и Д. Јовановић, Рад Др Карла Белонија–првог физикуса Округа јагодинског 1839-41, Јагодина 1995. Аутори су у прилогу приредили санитетске извештаје окружног физикуса.

¹⁹ АС,Државни совјет, 1384/839

²⁰ Епидемија великих богиња, АС, НОЈ, Ф I, р-49/842

²¹ Појава сточне болести „зле муве” и сл.

одељења се првенствено заснива на санитарским извештајима физикуса, извештајима о надрилекарима и борби против ове појаве, извештајима о набавци и продаји лекова, хватању пијавица и слично. Од 1852. године прописано је засебно канцеларијско деловодство окружних физикуса, па је архивска грађа санитарске провинцијенције груписана и знатно богатија. Исте године започела је са радом и прва апотека у Јагодини, коју је отворио Ђорђе Крстић, што је допринело ефикаснијој здравственој заштити и развоју здравствене културе јагодинских грађана.²²

Посебно би смо издвојили документа која се односе на делатност циганског арачулука, која чине овај фонд специфичним. Реч је о архивској грађи која се односи на рад циганског арачулије и на његове извештаје Попечитељству финансија о прикупљању циганског данка. С обзиром да је цигански арачулија у периоду од 1842. до његовог укидања, 1853. године, био Атанасије Ивановић (Таса Арачулија), јагодински житељ, и да је дужност обављао из Јагодине, чини нам се да је наведена архивска грађа веома важан извор за проучавање институције циганског арачулука, као и контраверзне личности Тасе Арачулије.²³

Иако су при јагодинском начелству Цигани уведени у пореске књиге у току 1840. године, цигански арач није укинут, па је настављено са дотадашњим начином прикупљања циганског данка.²⁴ У документима Начелства помиње се Анастас Логофет као цигански арачулија и његов већил Алија Ибраимовић. Од септембра 1842. године на дужност арачулије је ступио Атанасије Ивановић.

Архивска грађа која се односи на цигански арачулук није обимна и највећим делом се односи на 1842 и 1843. годину и састоји се од извештаја о прикупљању данка и кажњавању Цигана за разне преступе или избегавање плаћања данка²⁵. У наредним годинама наилазимо спорадично на документа циганског арачулије.

*

Разноврсност и богатство архивске грађе фонда Начелства округа јагодинског даје нам за право да овај фонд уврстимо у најзначајније фондове за проучавање прошлости Јагодине и Поморавља у XIX веку. Поред фондова ужичког и шабачког начелства, фонд јагодинског начелства је један од три очувана фонда свију начелстава и по количини архивске грађе је најобимнији (666 фасцикли). Иако је претрпео разна измештања, па је чак био и растурен и помешан са другим фондовима у току Другог светског рата, највећи део архивске грађе је сачуван, нарочито за

²² АС,НОЈ,Ф I,р-11/852, О раду прве апотеке и њеном оснивачу Ђорђу Крстићу видети Д.Танић, Век и по апотекарства у Јагодини, Каталог изложбе 150 година апотекарства у Јагодини, Јагодина 2002; Н. Станојловић, Румљанин Ђорђе Крстић(1825-1885.), оснивач прве апотеке у Јагодини, Зборник Завичајног музеја у Руми, 2, Рума 1998.

²³ О циганском арачулуку вид. Т. Ђорђевић, Наш народни живот, II, Београд 1986. Најбољу биографију Тасе Арачулије оставио нам је Е. Цветић, Споменици Јагодине, Јагодина 1910.

²⁴ АС, НОЈ, Ф II, р-3/840; АС, НОЈ, Ф V, р-94,135/840

²⁵ АС, НОЈ, Ф XI, р-380/843

годишта од 1839-1878. Од 1879. до 1889. године фонд Начелства има само једну фасциклу докумената.²⁶

У погледу значаја наведеног фонда, истакли би смо да увидом у његову садржину, можемо проширити, па чак и исправити сазнања из политичке, привредне и културне прошлости јагодинског краја. Такође овај фонд може послужити, не само за просопографске и етнографске теме, већ и за проучавање функцинисања државне управе и локалне власти у Србији XIX века, што је предмет интересовања историјске и правне науке.

²⁶ Љ. Поповић, исто